

İLK GURBETÇİLER: HARPUT'TAN ABD'YE EMEK GÖÇÜ (1850-1914)

Sinan DİNÇER*

Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasının on dokuzuncu yüzyıl boyunca Batı merkezli kapitalist sistemle ilişkileri parçalı ve eşitsiz bir seyir izlemiştir. Diplomatlar ve imparatorluğun çeşitli kurumlarının reformu için Avrupa'dan getirilen uzmanlar merkezin Batı ile ilişkilerini şekillendirirken, Karadeniz ve Akdeniz'deki Osmanlı liman kentleri de ithalat ve ihracat üzerinden Batı ile ilişkiler kurmuş, buralarda vücut bulan yabancı tüccar kolonileri ve onları takip eden misyonerler kültürel etkileşime ivme kazandırmışlardır. Ancak bu etkileşim genel olarak liman kentleriyle sınırlı kalmış, ulaşım zorluklarının da etkisiyle Batı etkisinin iç bölgelere nüfuzu oldukça sınırlı kalmıştır. Öte yandan Avusturyalı biyolog Victor Pietschmann 1914'te Birinci Dünya Savaşı arifesinde Doğu Anadolu'da yaptığı inceleme gezisi sırasında Harput civarında tarlalarda çalışan köylülerin İngilizce konuşabilmelerini şaşkınlıkla kaydetmiştir. (Pietschmann 1940, 138-139) Zira Harput bu dönemde Doğu Anadolu'nun en ücra köşelerinden biri olarak kabul edilmektedir. Harput'tan en yakın liman kentleri olan Samsun ve İskenderun'a ancak 15'er günde ulaşılabilir. (Barton 1906, 306) Harput'un Anadolu'da Amerikalı misyonerlerin ana merkezlerinden biri olması, ilk bakışta köylülerin İngilizceyi misyoner eğitim kurumlarında öğrendiklerini düşündürse de, gerçek böyle değildir. Zira Mamuretülaziz Vilayeti'ne yayılmış olan misyoner okullarında Amerikan misyonerlerinin yerel dillerde eğitim politikasına bağlı olarak İngilizce öğretilmemekte, ancak Harput kentindeki Fırat Kolejini lise ve üniversite düzeyindeki bölümlerinde İngilizce öğretilmektedir. (Bogigian 1925, 19) Harput'taki köylülerin İngilizce konuşabilmesi, bu bölgenin batı ile özgün bir ilişkisinin sonucudur. Zira Harput ve çevresi Osmanlı İmparatorluğu'nda yurtdışına emek göçü veren ana merkezlerden biridir.

Şimdiye kadar Harput vilayetinden Amerika'ya 80 bin kişinin gittiği söylentisi. ABD'nin Harput'taki son konsolosu Leslie Davis, 1914 yılına gelindiğinde vilayetten ABD'ye göçmüş olan insan sayısını 80 bin olarak tahmin etmektedir. (Port Jefferson Echo 1914, 8)

* Leiden Üniversitesi Bölge Araştırmaları Enstitüsü-HOLLANDA

Göçün genel özellikleri

Osmanlı topraklarından emek göçünün esas olarak odaklandığı birkaç nokta vardır. Bunlardan birincisi ve en kitlesel gibi görüneni Lübnan-Suriye bölgesinden ABD ve Güney Amerika'ya olan emek göçüdür. Diğer bir göç hareketi Rumeli'den ABD'ye ve Karadeniz havzasındaki diğer bazı yerlere yaşanmaktadır. Son olarak Doğu Anadolu'dan ABD ve Rusya'ya uzanan bir göç hareketi vardır. Söz konusu göç hareketlerinin detaylarına bu çalışma kapsamında inilmesi gerekli olmasa da, kısaca bu hareketlerin her birinin kendi özgünlükleri olduğunu belirtmek gerekir. Şöyle ki, Lübnan'dan başta Hristiyan Arapların katıldığı göç hareketi zamanla Lübnan ve Suriye'deki Müslümanları da kapsar hale gelmiştir. (Akarlı 1993) Rumeli'den gerçekleşen emek göçü ise esasen Yunanistan'daki göç ağlarının önce Osmanlı yönetimindeki Rumeli'deki Rumlara, ardından Müslümanlar ve Bulgarlar da dahil olmak üzere bölgedeki diğer topluluklara yayılmasıyla şekillenmiştir. Doğu Anadolu'dan ABD'ye yaşanan göç ise esas olarak Harput'taki Ermenilerden başlamış, sonrasında ise tüm Doğu Anadolu'dan Ermeni, Müslüman ve diğer unsurların katıldığı bir harekete dönüşmüştür. (Armenian Historical Society, 1937: 26-28) Öte yandan Doğu Anadolu'nun insan gücüyle beslediği tek coğrafya ABD değildir. Bu bölge yüzyıllardır İstanbul dahil olmak üzere tüm Karadeniz havzasının ana emek kaynaklarından biridir ve özellikle on dokuzuncu yüzyılda liman kentlerinde artan emek ihtiyacının da etkisiyle bu göç hareketi Doğu Anadolu'nun iktisadi ve sosyal yapısını belirler düzeye ulaşmıştır. (Clay, 1998) Aynı dönemde bu bölgeden göçün diğer bir çekim merkezi ise petrol sanayii başta olmak üzere ufak çaplı bir sanayi devrimi yaşayan Güney Kafkasya'dır.

Osmanlı'dan yurtdışına göç, özellikle Batı Avrupa örneklerinden farklı olarak, topraksızlıktan kaynaklanmamıştır. Bilakis geniş topraklara malik olan Osmanlı İmparatorluğu'nun seyrek nüfusu, özellikle toprağın veriminin düşük ve ulaşım olanaklarının kısıtlı olduğu yerlerde ekilebilir toprakların ancak bir kısmını değerlendirebilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda insanları göçe teşvik eden ana unsur, ulaşım zorlukları nedeniyle tarımsal artı ürünün pazara sunulup paraya çevrilememesidir. Buna karşın on dokuzuncu yüzyıl boyunca etki alanını sürekli arttıran merkezi devletin halktan talepleri arasında parasal vergiler giderek aynı vergiler karşısında ağırlık kazanmıştır. Bu koşullara ek olarak, Osmanlı nüfusunun büyük çoğunluğunu teşkil eden köylülerin tarımsal üretimin ikamesini maddi bir güvence ve toplumsal varlıklarını sürdürmelerinin önkoşulu olarak görmelerinin de etkisiyle, Osmanlı'da iç ve dış göçün genel karakteri döngüseldir. Göç eden kişi bir seneden on seneye kadar değişen sürelerde çalışıp para kazanmakta, yeteri

kadar para biriktirdikten sonra ise memleketine dönmektedir. Genelde memleketine dönen kişinin yerine başka bir aile üyesi çalışmaya gönderilmektedir. Osmanlı coğrafyasında iç göçün bir uzantısı olarak ortaya çıkan yurtdışına göçün genel karakteri de döngüsel ve zincirlemedir.

ABD'ye göçün başlangıcı ve özellikleri

Mamuretülaziz vilayetinden ABD'ye göçün başlangıcı ve hızlı gelişimi Amerikalı Protestan misyonerlerin Harput merkezli olarak vilayetteki varlıklarıyla ilişkilendirilmiştir. Osmanlı devlet adamlarının da kafasına yerleşen bu şüphe kısmen ABD'deki Osmanlı konsoloslarına istihbarat sağlayan ve Protestan Ermenilere düşman olan bazı Gregoryen Ermenilerin telkinleriyle yeşermiştir. (Ekinci 2006, 47-48) Nesnel olarak bakıldığında, Amerikalı misyonerlerin göçü teşvik etmeleri ancak kısmen doğrudur. Okullarındaki ve hastanelerindeki kadrolarını olabildiğince yerli halktan seçmeyi bir politika olarak benimseyen Amerikalı misyonerler, Harput'ta verdikleri eğitimin devamı amacıyla bazı Ermeni gençlerini ABD üniversitelerinde tıp, hukuk, mühendislik gibi alanlarda öğrenim görmeleri için yollamışlardır. (Stone 2002, 214) Buna ek olarak Protestan misyonerlerin ticaret amacıyla gitmek isteyen bazı tüccarlara tavsiye mektubu verdikleri de doğrudur. Ancak somut örneklere baktığımızda bu tür doğrudan müdahalelerin göçün teşvik edilmesi konusunda etkisi şüphelidir. Zira misyonerler kendi yerli kadrolarını oluşturmak ve iki ülke arasındaki ticareti geliştirmek için sınırlı sayıdaki Ermeni'ye destek olmuşlarsa da, ABD'ye göçün Ermeniler arasında yayılmasına Harput'taki cemaatlerinin azalmakta olduğu gerekçesiyle şiddetle karşı çıkmışlardır. (Deranian 1994, 84) Bu kapsamda dile getirilen bir diğer itiraz noktası ise emek göçünün doğal olarak erkeklerle sınırlı kalması sonucunda Amerika'ya göçün aile yapısına zarar vereceğidir. (Deranian 1994, 49) Somut bir örnek olarak bu deniz aşırı göç hareketinin öncüleri arasında yer alan Hagop Bogigian, 1876'da ABD'ye gitmek istediğinde Amerikalı misyonerlerin tepkisiyle karşılaşmış ve misyonerler kendisine tavsiye mektubu vermeyi reddetmişlerdir. (Bogigian 1925, 20) Yine Bogigian 1887'de Amerikalı bir kadınla evlenmeye karar verdiğinde misyonerler bunun diğer Ermenileri de ABD'ye gitme konusunda cesaretlendireceği ve Anadolu'daki misyoner çalışmasına zarar vereceği gerekçesiyle buna karşı çıkmışlardır. (Bogigian 1925, 96) Amerikalı misyonerler göçe sıcak bakmasalar da, kurdukları eğitim kurumları ister istemez göçü teşvik etmiştir. Özellikle bu okullarda ABD'den ve Amerikan değerlerinden övgüyle söz edilmesi, bazı öğrencilerde bu ülkeyi görme arzusunu uyandırmıştır. (Bogigian 1925, 32)

Başlangıcından bağımsız olarak, göç hareketinin gelişiminin misyonerlerin teşvik ve desteğine ihtiyacı da yoktur. İlk göçmeler tarafından yurtdışında edinilen mütevazı birikimler bile hemşerileri için göç konusunda önemli bir teşvik unsuru olmuştur. Örneğin ABD'ye gidip az miktarda birikim ve biraz da iş tecrübesiyle dönen Bogigian, ikinci gidişinde yanında Harputlu üç gençle beraber gitmiş, bunlardan biri tıp fakültesine girmeyi başarırken, biri bir fabrikada, diğer ise bir dükkanda gündelikçi olarak işe girmişlerdir. (Bogigian 1925, 71-72)

Bölgede Ermenilerle başlayan göç hareketine Müslümanları katılmaları Harput'a özgü bir olgu değildir. Gerek Lübnan-Suriye'de, gerek Balkanlar'da ve gerek doğu Karadeniz'de, uluslararası göç konusunda ilk adımları atan Hristiyanlar olmasına karşın, Müslümanlar da çok geçmeden bunları izlemişlerdir. (Sertel 1987, 47) Bunların bazıları komşuluk ilişkileri üzerinden olmakla beraber, ileride değineceğimiz ticarileşmiş göç mekanizmalarına Müslümanların da dahil olduğu dikkate alınmalıdır. Buna karşılık Harput'lu Ermenilerin ABD'deki Osmanlı tebaası arasında sahip oldukları ağırlığa paralel olarak, en azından 1890'ların ilk yarısında Mamureülaziz Vilayeti'nden Müslümanların da ABD'deki Müslüman göçmenlerin çoğunluğunu teşkil ettikleri Osmanlı diplomatlarınca öne sürülmektedir. (Ekinci 2006, 49-50)

New York'daki Osmanlı Başşehbenderi Aziz Bey'in Mart 1902 tarihli raporuna göre özellikle Harput ve Diyarbakır vilayetlerinden gelmiş olan Ermenilerin çoğunluğu ameledir ve bunlar New England'ın bilumum sanayi kentlerine yayılmış olarak ipekhane, dökümhane ve makine tezgahlarında ve diğer sanayi kollarında çalışmaktadırlar. Aynı raporda bu Ermenilerin bir kısmının California eyaletinin Fresno kasabasına yerleştikleri, İzmir usulü incir ve kuru üzüm yetiştirdikleri de belirtilmektedir. (OADB 2007b, 146-147) Esas olarak Anadolu'daki aile ölçekli zirai üretim biçiminin bir kopyası olan bu çiftliklerin Ermenilerin döngüsel göçü terk ederek daimi olarak ABD'ye yerleşmeleri yönünde bir adım olarak da değerlendirilebilir. Yerleşikliğe geçişin diğer bir biçimi de ticarettir. Göçmenlerin bir kısmı yol masraflarını da karşılamak amacıyla ABD'de satmak üzere halı gibi bazı otantik eşyalar getirmekte ve girişimci olan bazıları bu işi dükkân açacak kadar ilerletebilmektedir. Örneğin ABD'ye ilk gelişinde işçi olarak çalışan Bogigian, ikinci gelişinde beraberinde getirdiği üç halı ve birkaç ziynet eşyasıyla bir ayakkabıcı dükkânının bir vitrinini kiralayarak işe atılmış ve kısa süre içinde Boston'un en önemli halı tüccarı haline gelmiştir. (Bogigian 1925, 73) Göçmenlerin bu tarz ticari girişimleri, kendileri açısından döngüsel göçü terk ederek yerleşik düzene geçmek anlamına geldiği gibi,

Osmanlı ürünleri için yurtdışında pazar yaratarak geldikleri yerin ekonomisine dolaylı olarak katkıda bulunmuştur.

Osmanlı devletinin tepkisi ve algısı

Osmanlı devletinin on dokuzuncu yüzyılda hızla artan göç hareketine tepkisi zamana, yerelliklere ve en önemlisi göç eden kişilerin etnik-dini kimliğine göre değişmektedir. Ülke dışına göçü başlarda vergi geliri ve insan gücü kaybı olarak değerlendiren ve bu nedenle engellemeye çalışan Osmanlı devlet adamları, zamanla hem göç eden kişilerin döngüsellik nedeniyle bir süre sonra geri geldiklerini tespit etmiş, hem de gurbetten memlekete gönderilen birikimlerin Osmanlı ekonomisine olan katkısını fark etmiştir. (Akarlı 1993, 129) Bu bağlamda Yahudiler, Rumlar ve Hristiyan Arapların göçü söz konusu on dokuzuncu yüzyıldan yirminci yüzyıla geçiş döneminde gidererek esnek bir tavır takınan Osmanlı hükümeti, Ermeniler ve Müslümanlar konusunda pek o kadar ılımlı davranmamıştır. (HR 1909: 561) Ermeniler söz konusu olduğunda yurtdışındaki Ermeni örgütlerinin göçmenler üzerindeki hükümeti rahatsız etmiştir. Örneğin 1888 baharında ABD'ye gitmek ve orada fabrikalarda çalışmak için İstanbul'a gelmiş oldukları tespit edilen 70 kadar Harput'lu Ermeni, yol masrafları hükümet tarafından karşılanmak suretiyle memleketlerine iade edilmişlerdir. Her ne kadar bu grubun seyahatine engel olunmasına gerekçe olarak ABD hükümetinin artık işçi kabul etmediği gerekçe gösterilmişse de, aynı metinde bu kişilerin "makâsıd-ı muzırraya hizmet etmek niyetiyle" ABD'ye gitmekte oldukları şüphesinin dile getirilmesi, kararın altında siyasi kaygıların yattığına işaret etmektedir. (OADB 2007a 43-44) Diyarbakır'daki İngiliz viskonsülünün raporuna göre ABD'ye gitmek isteyen Harputlulara pasaport verilmemesi uygulaması 1893 yılına gelindiğinde devam etmektedir ve hatta yabancı gemilere kaçak olarak binerek Amerika'ya kaçacaklarından şüphe edildiği için Harputlu Ermeniler liman kentlerine gitmek için mürur tezkeresi almakta bile zorluk çekmektedirler. (FO 3/1896, 98) Özellikle 1895-96 yıllarında Doğu Anadolu'da yaşanan şiddet olaylarının da etkisiyle Harput'un da dahil olduğu yerlerden çok sayıda Ermeni gruplar halinde yurtdışına çıkmışlardır. Gerek bu iltica hareketinde Amerikalı misyonerlerin aracı olmaları ve gerek özellikle Harput'tan iltica edenlerin önemli bir kısmının ABD'de akrabaları bulunmaları sonucunda, ABD pek çok mültecinin nihai varış noktası olmuştur. (HR 1897, 925) Osmanlı hükümetinin gözünde siyasi şüpheli olan mültecilerin ülkeye giriş ve yerleşme sürecinde ABD'de bulunan Ermeni göçmenlerden maddi destek almaları (Bogigian 1925, 170) ve bu suretle iki grubun karışmaları, önceden

işçi ya da tüccar olarak göç etmiş Ermeniler üzerindeki siyasi şüphelerin de artmasına neden olmuş ve bunların Osmanlı topraklarına dönmelerine karşı alınan yasal önlemlerin dayanağını teşkil etmiştir. Yine bu bağlamda Osmanlı hükümetinin ana kaygılarından biri ABD'ye giden Ermenilerin burada beş yıl kaldıktan sonra ABD vatandaşlığına geçebilmeleri ve buna bağlı olarak Osmanlı topraklarında döndüklerinde kapitülasyonlar kapsamında ABD'nin diplomatik himayesinden yararlanma iddiasında bulunmalarıdır. ABD ve Osmanlı hükümetleri arasında gergin müzakerelere neden olan bu meselenin detaylarına burada giremeyecek olsak da, meselenin 1893'te Osmanlı hükümetini tatmin edici bir şekilde sonuçlandığını not etmekle yetinelim. Buna karşın Osmanlı hükümeti izinsiz olarak ABD vatandaşlığına geçen Ermenilere karşı her zaman önlem alma ihtiyacı hissetmiş ve hatta bu nedenle 1890'ların ikinci yarısı boyunca Harput'ta bir ABD konsolosluğu açılmasına karşı direnmiştir. (Açıkses 2003, 188)

Müslümanların ülke dışına göçü ise Osmanlı devleti için ikili bir tehlike arz etmektedir. Bir taraftan, özellikle Anadolu Müslümanlar Osmanlı ordusunun belkemiğini teşkil etmektedir. Müslümanların göçü Osmanlı ordusu zayıflatmakta, Yemen seferi gibi halk nezdinde popüler olmayan savaşlar sırasında Müslümanların göçü daha da artarken, bu durum, başka nedenlerle beraber, halihazırda silah altında olanların askerlik sürelerinin uzamasına neden olmaktadır. Buna ek olarak, özellikle Osmanlı devletinin dünyadaki Müslümanların koruyucusu olma iddiasında bulunduğu bir dönemde Müslümanların maişetlerini başka yerde temin arayışına girmeleri ideolojik açıdan hükümet için sıkıntılı bir durum yaratmıştır. Müslümanların göçü ayrıca Lübnan, Rumeli ve Doğu Anadolu gibi siyaseten sorunlu bölgelerde, demografik verilerin siyasi iddialara temel olarak kullanıldığı bir devirde, etnik-dini grupların nüfus oranlarının Müslümanlar aleyhine bozulması tehlikesini doğmuştur.

Osmanlı hükümeti izinsiz göçü engellemek için bir dizi önlem almış olmasına karşın, devletin maddi olanakları giderek profesyonelleşen, akrabalık ve hemşerilik odaklı ağlardan ticari amaçlı örgütlere evrilen göç şebekeleriyle baş etmekte yetersiz kalmıştır. 1891'de Washington'daki Osmanlı sefaretine Worcester'deki bir Ermeni'den ulaşan bir ihbar, görece erken diyebileceğimiz bir dönemde dahi bu tarz ticari şebekelerin ne derece gelişmiş olduğuna işaret etmektedir. Buna göre bu cemiyetlerden biri Harput yakınlarındaki Hüseyin köyünden Gaspar Nahigyan yönetimindeki şebekedir. İddiaya göre Gaspar Nahigyan şebekenin Hüseyin'teki ayağını teşkil ederken, oğlu da bu yolla yurtdışına çıkarılan kişileri ABD'de

karşılamanın kişidir. Şebeke tarafından transit noktası olarak kullanılan İstanbul'da ise yine Harputlu bir Ermeni ve oğlu faaliyet göstermektedir. (OADB 2007a, 52-53) Bu tür şebekeler üzerinden yürütülen insan kaçakçılığının, özellikle hükümetin göçe karşı koyduğu yasakların etkisiyle kârlı hale geldiği bazı Osmanlı devlet adamları tarafından da fark edilmiştir. (Akarlı 1993, 113) Ancak söz konusu şebekelerin sadece kişilerin ülke dışına kaçırılması değil, aynı zamanda ABD'de gruplar halinde çalıştırılması üzerinden de önemli kazanç sağladıkları dikkate alınmalıdır. ABD'de Ermeniler ve Müslüman Osmanlılar'ın yanı sıra dönem dönem başka gruplar arasında da yaygın olan bu düzen, ilk olarak İtalyan göçmenler arasında kullanılmasından da hareketle "padrone" sistemi olarak adlandırılmaktadır. (Davie 1939: 173, 468)

Göçün bölgeye etkileri

İktisadi açıdan bakıldığında göçün olumlu ve olumsuz yanları göç veren bölgenin sosyo-ekonomik durumuna bağlı olarak farklılık arz etmiştir. Örneğin Doğu Karadeniz, Lübnan ve Rumeli gibi coğrafyalarda yurtdışına göç emek sıkıntısı yaratmış ve belli sanayi alanlarının gerilemesine neden olmuş gibi değerlendirilebilirse de, tersinden bakarak buralardan göçün ana nedenlerinden birinin bu bölgedeki bazı sanayi dallarının çökmesi olarak da değerlendirebiliriz. (AWF 1917, 259; Reichsamt 1902, 417-425) Buna karşılık Harput gibi ulaşım zorlukları nedeniyle dünya pazarıyla ilişkileri görece zayıf olan bölgelerde, ülke dışına göçün olumsuz etkileri sınırlı olmuştur. Tarım alanında ailelerin bazı erkek bireylerinin yurtdışına çıkmalarından doğan emek kaybı, geride kalanlar tarafından telafi edilebilmiş gibi görünmektedir. Buna karşılık bazı yerelliklerde göçle yaşanan nüfus kaybının resmen kayıt altına alınmaması yüzünden topluluk bazında tahsil edilen bazı vergiler geride kalanların sırtına binmiş, bu bazı yerlerde siyasi huzursuzluklara da neden olmuştur. (OADB 2006, 5) Ancak diğer taraftan en azından bazı yerelliklerde gurbetçilerin yurtdışından gönderdikleri paraların bu vergilerin ödenmesinde kolaylık yaratabileceği de düşünülmelidir.

Gurbetçilerin gönderdikleri paraların diğer bir etkisi de göç veren yerelliklerde sermaye birikimi sağlamasıdır. 1915 yılına gelindiğinde ABD'li diplomatlar ABD'deki Hristiyan ve Müslüman Osmanlı tebaasından Mamuretülaziz Vilayeti'ne her yıl bir milyon dolar gönderildiğini hesaplamaktadırlar. (US Department of Commerce 1915, 8) Ancak bunun bölgeye bir katkı sağlayıp sağlamadığı söz konusu sermayenin nasıl

kullanıldığına bağlıdır. Örneğin bazı yerelliklerde gurbette edinilen para büyük ve ihtişamlı konaklar inşasına harcanmış ve bölge ekonomisine somut bir getiri sağlamamıştır. (Ruppın 1966, 271; Biryol 2007, 68) Sermayenin diğer bir kullanım alanı ise toprak satın almadır. Harput'un da dahil olduğu bazı yerelliklerde, göç edenlerin ağırlıklı kısmı gayrı-Müslimler olduğundan, dışarıda kazanılan sermayenin araziye yatırılması göç veren bölgelerdeki toprak dengesinin Müslümanlar aleyhine değişmesine neden olmuştur. Sadık Şahid Bey rumuzunu kullanan ve muhtemelen Ermeni olan bir yazarın ifadesine göre 1890'larda New England fabrikalarında çalışan Harputlu Ermeniler, Türk ve Kürt komşularının arazilerini satın almak amacıyla memleketlerindeki akraba ve dostlarına haftada 5 bin dolar yollamaktadırlar. (Sadık Şahid 1898: 180) Hüseyinikli bir göçmen olan Bogigian ise Ermeni göçmenlerin birikimleriyle toprak satın almalarının, bunu dengeleme arayışındaki Müslümanları da göçe teşvik eden bir faktör olduğunu kaydetmektedir. (Bogigian 1925, 245)

Her ne kadar Müslümanların da göç dalgasına dahil olmalarının bu durumu biraz olsun rahatlatmış düşünülse de, göç edenlerin çoğunun Hristiyanlar olması nedeniyle değişim nihayeten Müslümanlar aleyhine olmuştur. Son olarak burada detaylarına giremeyeceğimiz bir dizi gelişme ve yasal düzenlemeye bağlı olarak, 1896 yılından itibaren yurtdışına giden ve halihazırda yurtdışında bulunan Ermenilerin önemli bir kısmının tabiiyeti ıskat olunmuş, Osmanlı tabiiyetlerini kaybedenlerin emlak ve arazilerinin mahlul sayılıp devlet tarafından başkalarına satılmasını öngören kanun uyarınca da bu kişilerin emlakı ve tasarruflarında bulunan miri araziler başkalarına aktarılmıştır. Bunun dışında, bölgede kadastro çalışmalarının eksikliğine de bağlı olarak terk edilmiş olan pek çok arazinin mülkiyeti şaibeli hale gelmiştir. Her ne kadar arazi mülkiyetlerinin sermaye aktarımıyla gayrimüslimler ve tabiiyet odaklı yasal düzenlemelerle Müslümanlar lehine el değiştirmesinin birbirini dengeleyeceği düşünülebilirse de, bu pratikte böyle olmamıştır ve İkinci Meşrutiyet döneminde Doğu Anadolu'da arazi sorunu Ermeniler ve Müslümanlar arasında önemli bir siyasi gerilim olarak damgasını vurmuştur. (Hovannisian 2002, 4; İpek 1995)

Göçün olumlu bir etkisi ise bölgeye nitelikli iş gücü gelmesidir. Özellikle Harput'tan gidenlerin ABD'nin sanayi bölgelerinde fabrikalarda çalışmaları sonucunda bu kişiler makine kullanımı ve kimi diğer sanayi alanlarında uzmanlık kazanmışlardır. Bunların bazıları yurtdışında edindikleri sermayeyi de kullanarak memleketlerinde modern sanayi tesisleri kurmuşlar ve bölgenin kalkınması için önemli bir potansiyel yaratmışlardır.

Örneğin ilk göçmenlerden Bogigian ABD’de dericilik sektöründe çalışmış, memleketi Harput’a döndüğünde ise ihraç edilebilir kalitede deri üreten modern bir tabakhane tesis etmiştir. (Bogigian 1925, 56) 1885’te ABD’ye gidip bir dökümhanede çalışan Manug Parigian, Hüseyin’i döndüğünde modern bir dökümhane kurmuştur. (Deranian 1994, 40) Yine 1887’de ABD’ye gidip marangozluk öğrenen Serop Vartanian, döndüğünde Elazığ’da modern bir marangozhane açmış, hatta Sunguroğlu’nun bahsettiği, Mülkiye İdadisi’nin hocalarını taşımak için kullanılan atlı vagon da görünüşe göre Vartanian tarafından imal edilmiştir. (Deranian 1994, 42; Sunguroğlu 1958-b, 68) Öte yandan ABD’den memleketlerine dönen göçmenlerden bazıları Harput’ta ABD malları satan ticarethaneler açmışlar ve bölgede Amerikalı üreticilere ticari avantaj sağlamışlardır. (US Department of Commerce 1915, 8; Merguerian 2002, 290) Birinci Dünya Savaşı öncesinde Mamuretülaziz’in en önemli sanayileri arasında yer alan ipekçiliğin gelişimine de ABD’de ipek sanayiinin merkezi konumundaki Paterson, NJ ve Manchester, CT gibi yerlerde çalışmış Ermenilerin de bu gelişime katkıda bulunmuş oldukları düşünülebilir. (Stone 2002, 233; OADB 2007-b, 146-147) Son olarak misyoner okullarından mezun olduktan sonra ABD’deki üniversitelerde tıp, mühendislik, hukuk gibi alanlarda tahsil görüp memleketlerine dönenler de özellikle tıp ve eğitim alanlarında katkı sağlamışlardır. (Stone 2002, 214) Öte yandan 1890’ların ortalarından başlayarak 1908’e kadar yürürlükte olan, yurtdışındaki Ermenilerin ülkeye dönmelerini zorlaştıran yasal düzenlemeler, İkinci Meşrutiyet döneminde bir birini takip eden savaşlar ve özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında bölgenin yaşadığı yıkım nedeniyle bu birikim cumhuriyet dönemine aktarılamamış, Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde dünya konjonktürünün olumsuzluklarının da etkisiyle bu öncü tesislerin pek azı cumhuriyet yıllarında yeniden kullanıma alınabilmiştir. (Elâziz Ticaret ve Sanayi Odası 1933, 27-28, 54)

ABD’ye göç vilayetin kültürel gelişimine de katkıda bulunmuştur. Gurbetçiler kazançlarının bir kısmını sosyal kurumlara bağışlamışlardır. 1880’lerin sonlarından başlayarak Ermeniler çeşitli kilise ve okul ve sosyal yardımlaşma dernekleri kurmuşlar, bu dernekler sayesinde hem mevcut okullar modernleştirilmiş, hem de pek çok yeni okul kurulmuştur. Okulların geliştirilmesi amacıyla Ermeni Patrikhanesi ve Protestan misyonerler aracılığıyla aktarılan kaynakların yanı sıra, Mamuretülaziz kapsamında 1888’de Worcester’da kurulan Hüseyin Maarif Cemiyeti, 1890’da Worcester’da kurulan Morenik Maarif Cemiyeti, 1892’de Lowell’da kurulan

Hokh Ermeni Gregoryen Maarif Cemiyeti ve aynı sene East Watertown'da kurulan Pazmaşen Maarif Cemiyeti, 1893'te New York'ta kurulan Paşağag Ermeni Maarif Cemiyeti [Çarsancak, Dersim], 1903'te Lawrence'ta kurulan Hazari Köyü Maarif Cemiyeti, [Çemizgezek, Dersim], 1907'de Philadelphia' kurulan Arapgir Maarif Cemiyeti ve Peri Ermeni-Amerikan Maarif Cemiyeti [Çarsancak / Dersim] örnek gösterilebilir. (Malcom 1919, 113-114) Buna ek olarak New York'taki Osmanlı Başşehbenderi 1903 yılında yazdığı raporunda yine Ermeniler tarafından kurulmuş olan Harput Terbiye-i Etfâl ve Mekteb Cemiyeti'nin 204 üye ile 1,500 dolar sermayeye sahip olduğunu belirtmiştir. (OADB 2007-b, 171-172) Ancak bu dönemde merkezi hükümet tarafından kurulan yüksek okullar dışındaki okulların cemaatler üzerinden ayrışması nedeniyle bölgenin Müslüman halkı bu kültürel ilerlemeden yararlanamamıştır. Kültürel gelişim açısından Ermenilere faydası olan bu çalışmaların siyasi sonuçları pek o kadar olumlu olmamıştır. Doğu Anadolu'daki bazı okulların 1880'lerde Ermeni muhalefetine siyasi kürsüsü haline geldiği izlenimini edinen hükümet, ABD'deki Ermenilerin okul kurma faaliyetlerini de şüpheyle karşılamıştır. Buna ek olarak 1894-96 yıllarında Doğu Anadolu'da yaşanan şiddet olaylarında zarar gören Ermenilere yardım amacıyla ABD ve diğer yabancı ülkelerde Ermenilerce düzenlenen yardım kampanyaları da, (Bogigian 1925, 156) bu kampanyalar sırasında yer yer kullanılan dilin de etkisiyle Osmanlı hükümetini rahatsız etmiştir.

Müslüman gurbetçiler ise, gerek sayılarının görece az olması, gerek çeşitli nedenlere bağlı olarak bu tarz tabandan örgütlü hayır işlerine yabancı olmalarından ötürü bu alanda pek adım atamamışlardır. Buna karşın Milli Mücadele döneminde kimi aydınların da etkisiyle ABD'deki Müslüman gurbetçiler örgütlenebilmiş ve gerek İstiklal Harbi'nin sürdürülmesi, gerek savaşın yarattığı yıkımın yaralarını saracak kurumların tesisi için dernekleşme ve bağış toplama çalışması yürütülmüştür. Bu kapsamda daha önce kurulmuş, ancak atıl vaziyette kalmış olan sonra Osmanlı Teavün Cemiyeti, 1922'de ABD'deki Müslüman göçmenler arasında örgütlenme çalışması yürüten Zekeriya ve Sabiha Sertel öncülüğünde işler hale getirilmiştir, dönemin ruhuna uygun olarak ismi Türk Teavün Cemiyeti olarak değiştirilmiştir. (Sertel 1987, 48) Ardından Ankara'da yeniden kurulmuş olan Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin başkanı Mehmet Fuat Umay ABD'ye davet edilerek bir bağış ve propaganda kampanyası yürütülmüştür. ABD'ye göçmüş olan Osmanlı vatandaşı Musevilerin de katkı sunduğu, ancak esas olarak Müslümanlara dayanan bu çalışma sonucunda 1923 yılı, Nisan-Temmuz ayları arasında 152 bin lira bağış toplanmıştır. (Umay 2003,

10) 1924 yılında kurulan Türkiye İş Bankası'nın ödenmiş sermayesinin 250 bin lira olduğu dikkate alındığında bu meblağın önemi daha iyi anlaşılabilir. Belki bağışçılar arasında Harputluların ağırlığına binaen, Himaye-i Etfal Cemiyeti bünyesindeki çocuk saraylarının bir tanesi de Elazığ'da inşa olunmuştur. (Elâziz Ticaret ve Sanayi Odası 1933, 9) Her ne kadar Milli Mücadele döneminde başlayan bu hareketlenmesinin Elazığ'a dönük hayır işleri şeklinde tezahürünü tespit edemesek de, ABD'deki gurbetçiler arasındaki örgütlülük ilerleyen yıllarda devam etmiştir. (Sertel 1987, 59)

Son olarak gerek yurtiçi, gerek yurtdışı göç en azından cumhuriyetin ilk döneminde bölgede nüfus kaybına neden olmuştur. Elimize kesin bir bilgi olmamakla birlikte yirminci yüzyılın ilk yarısında da ABD'ye göçün devam ettiği anlaşılmaktadır. (Ünsel 1960, 48) 1935-40 arasında Elazığ vilayeti nüfusunun yüzde 25 oranında azalması iç ve dış göçle açıklanabilir. (Sunguroğlu 1958-a, 195) Her koşulda Sunguroğlu gibi bazı yazarların özellikle Harput'un terkedilmesini göçe bağladıkları dikkate alınmalıdır. (Sunguroğlu 1958-a, 10)

Kaynakça

Açıkses, Erdal. Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.

Akarlı, Engin Deniz. "Ottoman Attitudes Towards Lebanese Emigration, 1885-1910" in *The Lebanese in the World: A Century of Emigration*. Hourani, Albert; Shehadi, Nadim (eds.). London: I.B. Tauris, 1993: pp. 109-138.

Archiv für Wirtschaftsforschung im Orient (AWF). Jahrbuch II, heft 2, 1 Juli 1917.

Armenian Historical Society. *The Armenians in Massachusetts*. Boston: The Armenian Historical Society, 1937.

Barton, Clara. *Red Cross – In Peace and War*. Washington, D.C.: American Historical Press, 1906.

Beledian, Krikor. "From Image to Loss: "The Writers of Kharpert and Provincial Literature" in *Armenian Tsopk/Kharpert*. Hovannisian, Richard G. (ed). Costa Mesa, CA: Mazda Publishers, 2002, pp. 239-272.

Biryol, Uğur. *Gurbet Pastası – Hemşinliler, Göç ve Pastacılık*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.

Bogigian, Hagop. *In Quest of the Soul of Civilization*. Richmond, VA: Whittet & Shepperson, 1925.

Clay, Christopher. "Labour Migration and Economic Conditions in Nineteenth-Century Anatolia" in *Middle Eastern Studies*, Vol.34, No.4 (Oct. 1998), pp. 1-32.

Davie, Maurice R. *World Immigration*. New York: The Macmillan Company, 1939.

Deranian, Marderos. Hussenig – The origin, History, and Destruction of an Armenian Town. Belmont, MASS: Armenian Heritage Press, 1994.

Ekinci, Mehmet Uğur. "Reflections of the First Muslim Immigration to America in Ottoman Documents" in *International Journal of Turkish Studies*. Vol. 12, Nos. 1&2, 2006, pp. 45-51

Elâziz Ticaret ve Sanayi Odası. Büyük Türk Cumhuriyetimizin On Yılında Elâzizde İktisadî Umran ve Refah Adımları. İstanbul: Sinan Matbaası, 1933.

Foreign Office. Turkey No. 3 (1896), Correspondence relating to the Asiatic Provinces of Turkey, 1892-93. London: Harrison and Sons, 1896.

House of Representatives. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1896. Washington: Government Printing Office, 1897.

House of Representatives. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1906. Washington: Government Printing Office, 1909.

House of Representatives. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1908. Washington: Government Printing Office, 1912.

Hovannisian, Richard G. "Armenian Tsopk/Kharpert" in *Armenian Tsopk/Kharpert*. Hovannisian, Richard G. (ed). Costa Mesa, CA: Mazda Publishers, 2002, pp. 1-34.

İpek, Nedim. "Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü" in *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1995: Sayı 6, pp. 257-280.

Malcom, M. Vartan. *The Armenians in America*. Boston: The Pilgrim Press, 1919.

Merguerian, Barbara J. "Kharpert: The View from the United States Consulate" in *Armenian Tsopk/Kharpert*. Hovannisian, Richard G. (ed). Costa Mesa, CA: Mazda Publishers, 2002, pp. 273-325.

Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri III (1907-1921)*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2006.

Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri I (1839-1895)*. Ankara, 2007-a.

Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri II (1896-1919)*. Ankara, 2007-b.

Pietschmann, Victor. *Durch Kurdische Berge und Armenische Städte*. Wien: Adolf Luser Verlag, 1940.

Port Jefferson Echo. Letter from Harput - Consul Leslie A. Davis Writes Interesting Narrative, Port Jefferson Echo, 18 Jul 1914, p. 8.

Reichsamt des Innern. *Berichte über Handel und Industrie*. Band IV. Berlin den 20. November 1902. Heft 13. Die allgemeinen wirtschaftlichen Verhältnisse der nord-anatolischen Küste Kleinasiens und der Transithandel nach Persien.

Ruppin, A. "Syrien als Wirtschaftsgebiet" in *The Economic History of the Middle East 1800-1914*. Charles Issawi (ed.). Chicago and London: The University of Chicago Press, 1966: pp. 270-273.

Sadik Shahid Bey. *Islam, Turkey and Armenia*. St. Louis: C. B. Woodward, 1898.

Sertel, Sabiha. *Roman Gibi*. İstanbul: Belge Yayınları, 1987.

Stone, Frank Andrews. "The Heritage of Euphrates (Armenia) College" in *Armenian Tsopk/Kharpert*. Hovannisian, Richard G. (ed). Costa Mesa, CA: Mazda Publishers, 2002, pp. 209-238.

Sunguroğlu, İshak. *Harput Yollarında, Birinci Cilt*. İstanbul, 1958-a.

Sunguroğlu, İshak. *Harput Yollarında, İkinci Cilt*. İstanbul, 1958-b.

Umay, Mehmet Fuat. *Bir Devrimci Doktorun Anıları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003.

US Department of Commerce. *Supplement to Commerce Reports, Annual Series No. 18a, 15 March 1915 Turkey, Harput*.

Ünsel, M. Ziya. *Harput Masalı*. İstanbul: Ekin Basımevi, 1960.

